

ملاصدرا و سهروردی

بررسی مقایسه‌ای آرای فلسفی

سیماسادات نوربخش

انتشارات هرمیس

انتشارات هرمس

تهران، خیابان ولی عصر، بالاتر از میدان ونک، بعد از برج نگار، شماره ۲۴۹۳ - تلفن: ۸۸۷۹۵۶۷۴
مجموعه ادب فکر - فلسفه و کلام ۸۸

ملا صدرا و سهروردی
بررسی مقایسه‌ای آرای فلسفی
سیاسادات نوربخش
طرح جلد: واحد گرافیک هرمس
چاپ اول: ۱۳۹۲
تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه
چاپ و صحافی: چاپ عناصر
همه حقوق محفوظ است.

سرشناسه:	نوربخش، سیاسادات، ۱۳۴۹ -
عنوان و نام پدیدآور:	ملا صدرا و سهروردی: بررسی مقایسه‌ای آرای فلسفی / سیاسادات نوربخش.
مشخصات نشر:	تهران: هرمس، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری:	دوازده + ۴۵۰ ص. (مجموعه ادب فکر - فلسفه و کلام: ۸۸)
شابک:	1 - 848 - 363 - 964 - 978
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیا
موضوع:	صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم، ۹۷۹-۱۰۵۰ ق - نقد و تفسیر
موضوع:	سهروردی، یحیی بن حبیش، ۵۴۹-۵۸۷ ق. - نقد و تفسیر
موضوع:	فلسفه تطبیقی
موضوع:	فلسفه اسلامی
موضوع:	حکمت متعالیه
موضوع:	اشراق (فلسفه)
رده‌بندی کنگره:	۱۳۹۱ م ۷۹ / ۱۱۲۱ BBR
رده‌بندی دیویی:	۱۸۹ / ۱
شماره کتابشناسی ملی:	۳۰۱۲۹۵۴

پیشگفتار

سهروردی و ملاصدرا مؤسسان دو نظام فلسفی در تاریخ فلسفه اسلامی هستند. حکمت متعالیه ملاصدرا با آگاهی از تطور اندیشه فلسفی شکل گرفت. از منابع مهم وی در تأسیس حکمت متعالیه، آثار، روش و طریق تفکر سهروردی است. گرایشهای اشراقی در تمام نوشته‌های ملاصدرا آشکار است. او درصدد تبیین و حل مسائل و مشکلات فلسفی پیش از خود برآمد و به عنوان مؤسس یک نظام فلسفی، با نقد، ارزیابی و تدوین مبانی بدیع به تکمیل اندیشه‌های فلسفی پرداخت. تأثیرپذیری ملاصدرا از حکمت اشراق و نقد آن در منطق، طبیعیات، هستی‌شناسی، جهان‌شناسی، مباحث مربوط به احکام واجب‌الوجود و نفس قابل بررسی است. بارزترین تمایز آرای آن دو در مسئله نور و وجود است. ملاصدرا از بحث نور نزد سهروردی بسیار بهره برد و نور را با وجود یکسان دانست در صورتی که سهروردی احکام وجود و نور را کاملاً منطبق نمی‌داند. هرچند در شیوه کسب معرفت و نیل به یقین، اشتراکاتی میان آنها هست اما دو حکمت اشراق و متعالیه به اصول و نتایج متفاوتی نایل شده‌اند. حکمت متعالیه بدون بهره از آرای اشراقی سهروردی به قوام کنونی نمی‌رسید. این حکمت، نظام فکری جدید و مبتنی بر تفسیر تازه‌ای از هستی است و اصولی بدیع دارد. ملاصدرا تقریباً به تمام حکمة الاشراق تعلیقه نوشت. بررسی تعلیقات و سایر آثار ملاصدرا نشان می‌دهد که علاوه بر اختلاف در مبانی و اصول، در موارد خاص و جزئی نیز میان او و سهروردی اختلاف نظر است. تاکنون در نوشته‌ای مستقل و متمرکز آرای سهروردی و ملاصدرا به طور جامع، تحقیق و بررسی مقایسه‌ای نشده است. این کتاب که پژوهش آن از ۱۳۸۷ آغاز شد، به طور مستند و با بررسی آثار ملاصدرا به موارد اصلی و مهم این موضوع پرداخته و رویکرد او را به حکمت اشراق سهروردی نشان می‌دهد تا وجوه اشتراک و اختلاف آرای دو حکیم مشخص شود.

سیاس نامه

از کتاب حاضر به عنوان رساله در دانشگاه شهید مطهری رضوان الله تعالی علیه دفاع شده است. مراتب سپاس خود را به تولیت محترم حضرت آیت الله جناب آقای امامی کاشانی و معاون محترم آموزشی جناب آقای دکتر نقیبی و مدیر ارجمند و استادان گرامی گروه آموزشی «فلسفه تطبیقی» آن دانشگاه به پاس زحمات دلسوزانه ابراز می کنم. بیش از همه از استاد راهنما، جناب آقای دکتر ابراهیمی دینانی، قدردانی و از صمیم قلب تشکر می کنم. رهنمودهای علمی ایشان موجب تشویق نویسنده بوده است. با تسجید و احترام، مراتب تقدیر و تشکر خود را به استاد ارجمند جناب آقای دکتر حبیبی، استاد مشاور، تقدیم می کنم. همچنین از استاد گرامی جناب آقای دکتر غفاری بسیار ممنونم. مشاوره های ارزشمند ایشان قابل تحسین و قدردانی است. از سرکار خانم دکتر پلنگی و آقایان دکتر اکبری، دکتر هوشنگی و دکتر فرقانی به پاس مطالعه دقیق رساله و طرح پیشنهادهای مهم در ارتقای علمی آن تقدیر و تشکر می کنم. تقسیم بخشهای کتاب به پیشنهاد جناب آقای دکتر ذهبی صورت گرفته که از ایشان نیز سپاسگزارم. همچنین از مدیر محترم انتشارات هرمس، جناب آقای مهندس ساغروانی، و همکاران محترم ایشان برای چاپ این اثر تقدیر می کنم.

و ما نوفیقى الآ بالله العلی العظیم

سیماسادات نوربخش

دی ماه ۱۳۹۱

فهرست

۱	مقدمه
	بخش اول: نسبت حکمت اشراق و حکمت متعالیه
۷	فصل اول: منابع اندیشه ملاصدرا
۱۴	فصل دوم: کاربرد ترکیب «حکمت متعالیه»
۱۷	فصل سوم: ویژگیهای حکمت متعالیه در مقایسه با حکمت اشراق
	بخش دوم: ضوابط فکر یا منطق
۲۷	مقدمه
۳۱	فصل اول: تصور و تصدیق
۳۴	فصل دوم: معنای شاخص
۳۷	فصل سوم: تحقق کلی در خارج
۳۸	فصل چهارم: اقسام معارف انسان
۴۲	فصل پنجم: تعریف و شرایط آن
۵۱	فصل ششم: قضایا
۵۱	تحویل قضایا
۵۳	تحویل سلب به ایجاب
۵۵	تحویل جزئی و مهمل به کلی
۵۶	تحویل شرطی به حملی
۵۶	تحویل موجّهات به ضروری
۵۸	عکس
۵۹	قیاس
۶۰	مغالطه
۶۳	نتایج

بخش سوم: طبیعیات

۶۹		مقدمه
۷۱		فصل اول: مقولات
۷۱		جایگاه مقولات و تعداد آنها
۷۴		انواع مقولات
۷۴		اعراض
۷۵		بواهر
۷۷		میولی و صورت
۸۹		جوهریت صورت نوعی
۱۰۵		جسمیت و مقدار
۱۱۷		وحدت جسم
۱۱۹		حیات جسم
۱۲۲		نسبت اجسام و مقارقات
۱۲۴		فصل دوم: عناصر
۱۲۴		آتش
۱۲۵		نتایج

بخش چهارم: هستی‌شناسی

۱۳۱		مقدمه
۱۳۳		فصل اول: اعتبارات عقلی
۱۳۷		اعتبار عقلی وحدت
۱۴۰		اعتبار عقلی عدد
۱۴۱		اعتبار عقلی امکان و وجوب
۱۴۴		اعتبار عقلی جوهریت و عرضیت
۱۴۷		اعتبار عقلی اضافه و امور عدمی
۱۴۷		اعتباری و عینی بودن وجود
۱۶۴		فصل دوم: وجود و ماهیت
۱۶۴		اصالت وجود و اعتباریت ماهیت
۱۷۹		عینیت وجود و ذات مجردات
۱۸۲		فصل سوم: نور و ظلمت
۱۸۲		تقسیم اشیا
۱۸۶		نور و وجود
۱۹۵		غنا و فقر نور اقرب
۱۹۶		ظلمت

۱۹۹	جوهر غاسق یا برزخ
۲۰۰	علت برازخ
۲۰۲	اقسام برازخ
۲۰۳	برازخ علوی
۲۰۴	فصل چهارم: تشکیک
۲۱۶	وحدت تشکیکی
۲۱۸	فصل پنجم: قاعده صرف الشیء
۲۲۱	دو قاعده صرف الوجود و بسیط الحقیقه
۲۲۳	فصل ششم: وحدت
۲۲۳	تقابل وحدت و کثرت
۲۲۳	مساوقت وحدت و وجود
۲۲۷	فصل هفتم: مواد ثلاث
۲۲۷	مواد ثلاث و جهات
۲۲۸	تحقق و اعتباری بودن مواد ثلاث
۲۳۲	فصل هشتم: جعل
۲۳۲	مجعل بالذات
۲۳۹	فصل نهم: حرکت
۲۴۶	حرکت در مقولات
۲۴۶	حرکت در مقوله کم
۲۴۸	استحاله یا حرکت در کیف
۲۴۹	حرکت جوهری
۲۵۲	فصل دهم: تقدم و تأخر
۲۵۶	فصل یازدهم: قدم و حدوث جهان
۲۵۷	فصل دوازدهم: تناهی عالم
۲۵۸	نتایج

بخش پنجم: واجب الوجود

۲۶۳	فصل اول: اثبات توحید ذات واجب الوجود
۲۷۲	فصل دوم: نفی ماهیت واجب الوجود
۲۷۷	فصل سوم: نامتناهی بودن واجب الوجود
۲۷۸	فصل چهارم: صفات واجب الوجود
۲۸۲	علم حق تعالی
۲۹۲	ابصار حق تعالی
۲۹۳	فاعلیت حق
۲۹۶	نتایج

بخش ششم: جهان‌شناسی

۳۰۱	فصل اول: فیض و صدور
۳۰۵	صادر اول یا نور اقرب
۳۰۶	اشراق نور الانوار بر نور اقرب
۳۰۷	فصل دوم: امکان اشرف
۳۱۳	فصل سوم: سوق مافل به عالی
۳۱۴	فصل چهارم: غارقات
۳۱۵	فصل پنجم: ارباب اصنام، مُثُل و فرشتگان
۳۲۴	طبایع نام
۳۲۶	خورشید
۳۲۷	فصل ششم: عالم مثال یا عالم خیال
۳۲۷	خیال متصل و منفصل
۳۳۹	صور یا مُثُل معلقه
۳۴۲	هورقلیا
۳۴۵	نتایج

بخش هفتم: نفس

۳۵۱	مقدمه
۳۵۳	فصل اول: ادراکات ظاهری
۳۵۳	ابصار
۳۶۰	فصل دوم: ادراکات باطنی
۳۶۶	فصل سوم: مبانی معرفت‌شناسی
۳۸۵	فصل چهارم: تجرّد نفس
۳۸۸	فصل پنجم: حدوث نفس
۴۰۲	فصل ششم: بقای نفس
۴۰۹	فصل هفتم: احوال نفس پس از مرگ
۴۲۰	فصل هشتم: معاد جسمانی
۴۲۷	فصل نهم: تناسخ
۴۳۵	نتایج
۴۴۳	منابع

مقدمه

زندگی و آثار سهروردی

شهاب‌الدین سهروردی مؤسس دومین حوزه اندیشه فلسفی در اسلام به نام حکمت اشراق است. او در ۵۴۹ ق در سهرورد در حوالی زنجان به دنیا آمد. در منابع تاریخی گزارشی از کودکی وی تا پیش از اشتغال به تحصیل به چشم نمی‌خورد. سهروردی به مراغه رفت و در آنجا نزد مجدالدین جیلی ضمن یادگیری حکمت و اصول فقه با فخر رازی همدرس شد.^۱ از آنجا به اصفهان رفت و نزد ظهیر فارسی (یا قاری) البصائر النصیرة را در منطق خواند. بعدها به دیار بکر و شام سفر کرد و با مشایخ صوفیه و عالمان هر شهر دیدار کرد.^۲ در ۵۷۹ ق در حلب و در مدرسه حلاویه در درس افتخارالدین حاضر شد. در این مدت، بیشتر اوقات وی به بحث و مناظره با فقها گذشته. ملک ظاهر شاه فرزند صلاح‌الدین ایوبی، حاکم حلب، مجلس مناظره‌ای میان او و فقها و متکلمان حلب ترتیب داد. وی سهروردی را تکریم و احترام فراوان می‌کرد و این بزرگداشت سهروردی را محسود دیگران کرد. سرانجام به جرم کفر، الحاد و فساد در عقید، حکم قتل او از سوی صلاح‌الدین ایوبی صادر شد. او ملک ظاهر را به سبب حسن رابطه با سهروردی تحت فشار قرار داد و وی را به عزل از حکومت حلب تهدید کرد.^۳ ملک ظاهر نیز سهروردی را در قلعه حلب محبوس کرد. سهروردی به نحو نامعلومی در ۵۸۷ ق

۱. ابن خلکان، وفیات الاعیان، تحقیق احسان عباس، بیروت، دار الثقافة، بی‌تا، ج ۶، ص ۲۶۹؛

شهاب‌الدین یاقوت حموی، معجم الأدباء، بیروت، دار التراث العربی، بی‌تا، ج ۱۹ و ۲۰، ص ۳۱۵.

۲. شمس‌الدین محمد شهرزوری، نزهة الأرواح و روضة الافراح فی تاریخ الحکماء و الفلاسفة، تصحیح سید خورشید احمد، حیدرآباد، دایرة المعارف العثمانیة، ۱۳۹۶ ق، ج ۲، صص ۱۲۲-۱۲۳.

۳. یاقوت حموی، همان، ج ۱۹ و ۲۰، ص ۳۱۵؛ ابن ابی أصیبعه، عیون الابیاء فی طبقات الأطباء، تصحیح نزار رضا، بیروت، الحیاء، ۱۹۶۸، ص ۶۴۲.

در سی و هشت سالگی به قتل رسید.^۱ از این رو بعدها نزد تذکره‌نویسان به «شیخ مقتول» و نزد دوستداران به «شیخ شهید» مشهور شد.

سهروردی (متوفی پس از ۶۸۷) قریب به پنجاه اثر را به فارسی و عربی به سهروردی نسبت داده است^۲ که مهمترین آنها عبارت‌اند از: ۱. المشارع والمطارات، التلویحات، اللّمحات، الألواح العمادیة، هياكل النور، کلمة التصوف، پرتونامه، قصة الغربة الغربیة، عقل سرخ، آواز پر جبرئیل و حکمة الاشراق. بسیاری از این آثار بارها چاپ و شرح شده است. مخصوصاً حکمة الاشراق که اصول اشراقی سهروردی در آن مطرح شده بیش از سایر آثار مورد توجه است. این کتاب را شمس‌الدین سهروردی^۳ و قطب‌الدین شیرازی^۴ (متوفی در ۷۱۰ ق) به عربی و محمد شریف نظام‌الدین احمد بن هروی با عنوان انواریه به فارسی^۵ شرح کرده‌اند و در قرن یازدهم نیز ملاصدرا به آن تعلیقه نوشت. همچنین به فارسی^۶ و انگلیسی^۷ ترجمه شد.

۱. برای اطلاع بیشتر نگاه کنید به: یادداشت حموی، همان، ص ۳۱۶؛ ابن ابی اصیبعه، همان، ص ۶۴۲؛ ابن خلّکان، همان، ص ۲۷۲؛ حافظ ذهبی، المیزان فی تفسیر القرآن، تحقیق صلاح‌الدین المنجد، کویت، وزارة‌الأعلام، ۱۹۸۲، جزء ۴، ص ۲۶۴؛ سهروردی، همان، ص ۱۲۶.

۲. سهروردی، همان، صص ۱۲۹-۱۲۸.

۳. شمس‌الدین محمد سهروردی، شرح حکمة الاشراق، تصحیح حسین ضیایی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۲؛ همان، افست لبنان، ۱۴۰۷؛ سهروردی، شرح حکمة الاشراق، تصحیح احمد عبدالرحیم السایح و توفیق علی وهید، ج ۱ و ۲، قاهره، مكتبة الثقافة الدينية، ۲۰۱۱.

۴. قطب‌الدین شیرازی، شرح حکمة الاشراق به انضمام تعلیقات ملاصدرا، به اهتمام ابراهیم تاجر طباطبائی، تهران، بیدار، ۱۳۱۴ ق (چاپ سنگی)؛ قطب‌الدین شیرازی، شرح حکمة الاشراق، تصحیح عبدالله نورانی و مهدی محقق، تهران، دانشگاه تهران و دانشگاه مک‌گیل، ۱۳۸۰؛ قطب‌الدین شیرازی، شرح حکمة الاشراق به انضمام تعلیقات صدر المتألهین، تصحیح سیدمحمد موسوی سجّاد، ۲، تهران، حکمت، ۱۳۸۸ و ۱۳۹۱؛ قطب‌الدین شیرازی، شرح حکمة الاشراق، تصحیح محمدعابدی صاحب بی-ای-لکتهوی، حیدرآباد کن، جامعة عثمانیة، ۱۹۲۵.

۵. هروی، انواریه، متن انتقادی و مقدمه حسین ضیایی و به اهتمام آستیم، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۸ (فقط شامل بخش دوم حکمة الاشراق است).

۶. شهاب‌الدین سهروردی، حکمة الاشراق، ترجمه سیدجعفر سجادی، چاپ ششم، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۷؛ شهاب‌الدین سهروردی، حکمة الاشراق، ترجمه فتحعلی اکبری، تهران، علم، ۱۳۸۸.

7. Suhrawardi, *The Philosophy of Illumination*, tran. John Walbridge & Hossein Ziai, Brigham Young University Press, 1999. همان، افست تهران، حکمت، بی‌تا.

زندگی و آثار ملاصدرا

محمّد بن ابراهیم بن یحیی قوامی شیرازی معروف به ملاصدرا و صدرالمتهالین مؤسس سومین حوزه اندیشه فلسفی در اسلام به نام حکمت متعالیه است. در شیراز متولد شد و در بصره هنگام مراجعت از سفر حج درگذشت. ارباب تراجم تاریخ دقیق تولد او را ضبط نکرده اند اما متوفی در ۱۰۵۰ ق است. سیدجلال الدین آشتیانی می‌گوید در حاشیه مشاعر و حاشیه اسفار خطی نوشته شده: «تاریخ هذه الافاضة كان ضحوة يوم الجمعة سابع جمادى الاولى لعام سبع و ثلاثين بعد الالف من الهجرة النبوية و قد مضى من عمر المؤلف ثمان و خمسون سنة منه.» تاریخی که در حاشیه آمده است روز جمعه، هفتم جمادی الاول سال ۱۰۳۷ ق است که از عمر صاحب ترجمه در موقع نگارش حاشیه مذکور ۵۸ سال گذشته است. پس تولد او در ۹۷۹ ق واقع شده و هنگام وفات ۷۱ ساله بوده است.^۱

ملاصدرا پس از کسب مقدمات در شیراز به اصفهان رفت. در هفت سفر و با پای پیاده به زیارت خانه خدا مشرف شد. در علوم نقلی شاگرد بهاء عاملی و در علوم عقلی شاگرد میرداماد بوده است.^۲ ملاصدرا پس از کسب علوم عقلی به مطالعه و تفحص در آثار حکیمان، فیلسوفان، عارفان و متکلمان پرداخت و به آرا و افکار پیشینیان در علوم الهی محیط و مسلط شد و سپس در این علوم اظهار نظر و اجتهاد کرده است. وی پس از تکمیل مبانی خود به نوشتن پرداخت. ملاصدرا به سبب حمله تند مخالفان مجبور شد به قم و کهک برود.^۳ حدود پنجاه اثر به او منسوب است که مهمترین آنها عبارت است از: اتحاد العاقل و المفعول، اسرار الآیات و انوار الیّنات، رساله فی التصور و التصدیق، تعلیقات علی الهیات کتاب الشفاء، تعلیقة علی شرح حکمة الاشراق، رساله فی حدوث العالم، کتاب الحکمة العرشية، شرح الهدایة الاثریة، الشواهد الربوبية فی المناهج السلوکیة، کسر اصنام الجاهلیة، المبدأ و المعاد،

۱. سید جلال الدین آشتیانی، شرح حال و آرای فلسفی ملاصدرا، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۸.

ص ۲۲.

۲. محمدباقر خوانساری، روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات، ج ۴، بیروت، دار احیاء

التراث العربی، ۲۰۱۰، ص ۱۲۰.

۳. آشتیانی، همان، صص ۲۷-۲۲.

المشاعر، المظاهر الالهية، مفاتيح الغيب، التنقيح في المنطق، ايقاظ النائمین، و از همه مهتمتر الحکمة المتعالیه فی الأسفار العقلية الاربعة. آثار ملاصدرا بارها چاپ، شرح و ترجمه شده است.

تأثر ملاصدرا از سهروردی

حکمت اشراق نظام منسجم فلسفی در مواجهه با حکمت مشاء است. سهروردی کوشید با رویکردی بدیع برخی مشکلات حکمت مشاء را حل کند. او با تحول روش در نگرش به هستی به نتایج متفاوتی نایل شد. وی حکمت مشاء را مبدأ حرکت و جز لازم حکمت اشراق می‌داند اما اکتفا به آن را برای نیل به غایت معرفت حقیقی جایز نمی‌شمارد. او در صدد قرابت میان حکمت بحثی و ذوقی است. تحول در روش و اصول فلسفی دو عنصر اصلی در تمایز حکمت اشراق و حکمت مشاء محسوب می‌شود. ملاصدرا از سیر تطور اندیشه پیش از خود آگاهی کامل داشته و بهره‌های فراوان از آن برده است. در عین حال آرای او التقاطی از نظرات اندیشمندان پیشین نیست. از منابع مهم اندیشه و روش ملاصدرا حکمت اشراق است. او نیز به دنبال برهانی کردن رهیافت شهودی، مکاشفه‌ای و اشراقی است و گاه از «برهان کشفی» سخن گفته است. به رغم احترام بسیار زیادی که وی برای سهروردی قائل بوده و تأثر او از سهروردی قابل انکار نیست، اما تابع محض وی نبوده و در نوشته‌های خود آرای پیشینیان را از جمله سهروردی را نقد و بررسی کرده است. ملاصدرا، با مبانی بدیع، ساختار حکمت متعالیه را پس‌ریزی کرد و در بسط و تکمیل آن کوشید. در نوشته‌های سهروردی حکمت الاشراق بیش از سایر آثار مورد توجه ملاصدرا قرار گرفت. او تقریباً به تمامی آن تعلیق نوشته است. جنبه مهم تعلیقات ملاصدرا ناظر به نقد سخن سهروردی است. همچنین در سایر آثار خود آرای سهروردی را مطرح و ارزیابی کرده است. نگاه نقادانه ملاصدرا به اندیشه پیش از خود زمینه‌ساز حکمت متعالیه شد. مقایسه آموزه‌های ملاصدرا و حکمای گذشته میزان تحول و نوآوریهای او را آشکار می‌کند. این کتاب متکفل طرح تأثیرپذیری ملاصدرا از سهروردی و نقد او به حکمت اشراق است تا، پس از تبیین آرای دو حکیم، طریق مقایسه میان آنها گشوده شود.